

Het verhaal van vergeten slachtoffers

*Memoires van tewerkgestelde Nederlanders in de veranderende beeldvorming
rondom de Tweede Wereldoorlog, 1945 - 2016*

Bachelor werkstuk Geschiedenis

Door: Rowan Fleuren, s4225961

Begeleider: Prof. Dr. J. Furnée

Inleverdatum: 15/08/2016

Inhoudsopgave

Inleiding	3
Hoofdstuk 1: De arbeidsinzet in breder perspectief	5
De arbeidsinzet in Nederland	5
Van verzetsmythe naar slachtoffercultus.....	8
De verhalen van ex-dwangarbeiders: methode	12
Hoofdstuk 2: Goed of fout? (1945 – 1970)	14
De leefomstandigheden van tewerkgestelden in Duitsland	15
Behandeling Nederlanders	17
Lakse werkhouding.....	17
Hoofdstuk 3: De opkomst van de counterstory (1970 – 1995)	19
De leefomstandigheden van tewerkgestelden in Duitsland	20
Behandeling Nederlanders	22
Lakse werkhouding.....	23
Hoofdstuk 4: Eindelijk erkenning(?) (1995 – heden)	25
De leefomstandigheden van tewerkgestelden in Duitsland	26
Behandeling Nederlanders	27
Lakse werkhouding.....	28
Conclusie	30
Bibliografie	32
Primaire bronnen	32
Literatuur	32
Afbeeldingen	33

Afbeelding op de titelpagina: Het Verzetsmuseum, 'Hij werkt in Duitsland' (juni 1942)

<https://www.verzetsmuseum.org/uploads/archive/achter_de_iconen/melkstaking/poster_werk_dtlsnd370.jpg>

[geraadpleegd op 14-06-2016].

Inleiding

‘Tussen de bedrijven door (...) konden we soms nog wat tijd vrijmaken om te gaan skiën. (...) Door het – al naar gelang dat mogelijk was- regelmatig te doen lukte het vrij goed. Een schitterende sport, waarvan wij dan ook volop hebben kunnen genieten. Na een nachtdienst was je overdag vrij en kon er heerlijk van de wintersport genoten worden.’¹

Tijdens de Tweede Wereldoorlog zijn er ruim vijfhonderdduizend Nederlandse mannen naar Duitsland gegaan om daar te werken. Met name tussen 1942 en 1945 werden in heel Europa mannen gedwongen door de Duitse bezetter om de arbeidsplaatsen van de frontsoldaten op te vullen. J.U.M. Beck, die op 6 december 1944 was opgepakt bij een razzia, schreef een maand nadat hij in Duitsland aan kwam: ‘(...) een rampzalige tijd ligt achter ons en ook het nieuwe jaar ziet er verre van rooskleurig uit.’² De omstandigheden in Duitsland waren vaak erbarmelijk en zeker dertigduizend tewerkgestelden hebben het niet overleefd. Terwijl sommigen in hun memoires terugblikten op een ‘rampzalige tijd’, schrokken anderen er niet voor terug om ook positieve herinneringen op papier te zetten.

In 1987 werd de Vereniging ex-Dwangarbeiders Nederland Tweede Wereldoorlog 1940-1945 (VDN) opgericht. De vereniging had onder andere als doel om gezamenlijk de oorlogservaringen te verwerken, de ex-dwangarbeiders onderling te verbinden en de mannen erkend te laten worden als slachtoffers.³ Daartoe riep de VDN ex-dwangarbeiders op om hun belevenissen op te schrijven.⁴ Als antwoord op deze oproep hebben ruim 400 mannen hun ervaringen ingestuurd, die tegenwoordig volledig openbaar beschikbaar zijn bij het Nederlands Instituut voor oorlogs-, holocaust- en genocidestudies (NIOD). Sommigen hielden dagboeken bij die later gepubliceerd zijn. Anderen schreven op basis van hun (dagboek)aantekeningen of herinneringen hun memoires. Er zijn in de dagboeken, zoals blijkt uit bovenstaande citaten, vrij grote verschillen te vinden tussen de manier waarop er over het verblijf in Duitsland werd geschreven. Dit lijkt deels verklaarbaar door de periode waarin geschreven is: Beck beschreef zijn ervaringen in 1947 en de ‘skiër’ Lenstra in 1994. Niet alleen de waardering van de periode in Duitsland is overal anders, maar ook de wijze waarop dwangarbeiders hun ervaringen hebben beschreven verschilt. Hoe is de manier van verhaal doen in de memoires van dwangarbeiders in de loop van de naoorlogse periode veranderd?

¹ NIOD Instituut voor oorlogs-, holocaust-, en genocidestudies, Amsterdam, *Lenstra, Chr.*, archiefnr. 294 Vereniging ex-Dwangarbeiders Nederland, inv.nr. 391, 23.

² NIOD Instituut voor oorlogs-, holocaust-, en genocidestudies, Amsterdam, *Beck, J.U.M.*, archiefnr. 294 Vereniging ex-Dwangarbeiders Nederland, inv.nr. 211.

³ Rob van Ginkel, *Rondom de Stilte. Herdenkingscultuur in Nederland* (Amsterdam, 2011), 472.

⁴ Informatie- en Coördinatie- Orgaan Dienstverlening Oorlogsgetroffenen (ICODO), *Bibliografie Nederlandse dwangarbeiders in Duitsland tijdens de Tweede Wereldoorlog*, (Utrecht, 1998), 1.

Er is sinds het einde van de Tweede Wereldoorlog al uitgebreid onderzoek verricht naar zijn vele facetten. Kort na de Bevrijding kenmerkte de geschiedschrijving zich door een sterke inslag van ‘goed versus fout’. In de daaropvolgende decennia heeft deze tweestrijd plaatsgemaakt voor respectievelijk een slachtoffercultus en een ‘grijs verleden’, alvorens uit te komen bij een ‘geschakeerde interpretatie’ van de gebeurtenissen. De herinneringscultuur oefende invloed uit op de manier waarop er teruggekeken werd op de bezettingsperiode. Er kwam steeds meer ruimte voor verhalen die niet binnen het ‘grote verhaal’ van algemeen verzet pasten.

Er is al enig onderzoek gedaan naar de *Arbeitseinsatz* (arbeidsinzet). De historici August Bauer, Bas Sijes en Loe De Jong hadden allen uitgebreide institutionele onderzoeken verricht naar de arbeidsinzet.⁵ Karel Volder is de eerste die de nadruk legde op de ervaringen van de mannen. In *Werken in Duitsland, 1940-1945* schrijft hij aan de hand van bijna 100 memoires van ex-dwangarbeiders over de feiten die zich in Duitsland voltrokken.⁶ Mijn onderzoek gaat een stap verder dan Volders *Werken in Duitsland*. Mijn doel is niet om de feiten mogelijk te beschrijven. Ik kijk naar de manier waarop ex-dwangarbeiders over hun periode in Duitsland schreven. Op basis van enkele kernervaringen die terugkomen in oorlogsdagboeken van tewerkgestelde Nederlanders, geschreven in de periode 1945–heden, wordt er aangetoond hoe hun vertelstijl zich ontwikkelde naarmate de beeldvorming rondom de Tweede Wereldoorlog veranderde. In het eerste hoofdstuk van deze scriptie zal ik eerst dieper ingaan op de historische context. Vervolgens zal ik in hoofdstuk 2 tot en met 4 de verandering in de memoires van ex-dwangarbeiders in kaart brengen aan de hand van drie deelonderwerpen.

⁵ August Johan Herman Bauer, *De openbare arbeidsbemiddeling gedurende den bezettingstijd (1940-1945)*, (Delft, 1948); Ben Sijes, *De arbeidsinzet. De gedwongen arbeid van Nederlanders in Duitsland, 1940-1945*, (Den Haag, 1966/1990); Loe de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog, 1939-1945*, (Leiden, 1969-1991).

⁶ Karel Volder, *Werken in Duitsland, 1940-1945*, (Amsterdam, 1990).

Hoofdstuk 1: De arbeidsinzet in breder perspectief

Om goed inzicht te kunnen krijgen in de verschuivingen die zich sinds de oorlog hebben voorgedaan in de memoires van ex-dwargarbeiders, is het uiteraard van belang om elementaire informatie en inzicht te bieden in de arbeidsinzet en de bredere historische context. In dit hoofdstuk zal ik allereerst een toelichting geven van de arbeidsinzet. De uitleg van de arbeidsinzet gebeurt aan de hand van Bauer en Sijes, beiden autoriteiten op dit gebied. De verschillende fasen en het totaal aantal tewerkgestelden worden in deze paragraaf behandeld. Vervolgens zullen we stilstaan bij de historiografische debatten over de ‘schuldvraag’ van de Tweede Wereldoorlog. Tevens wordt de ontwikkeling van de herdenkingscultuur over de Tweede Wereldoorlog in Nederland uiteengezet. Vervolgens wordt er gekeken naar de beeldvorming over de Tweede Wereldoorlog. Kort na de Bevrijding waren de centrale vragen: wie was ‘goed’ en wie was ‘fout’? Enkele decennia later werden er pogingen gedaan om van dit morele schema af te stappen. Deze ontwikkelingen zullen in de tweede paragraaf nader toegelicht worden. Ten slotte zal ik methode die ik gebruik bij het onderzoek nader toelichten.

De arbeidsinzet in Nederland

Er zijn tijdens de Tweede Wereldoorlog meer dan vijfhonderdduizend Nederlanders naar het buitenland vertrokken om daar arbeid te gaan verrichten. Ruim driehonderdduizend van hen werden gedwongen, onder de arbeidsinzet. August Johan Herman Bauer onderzocht dit fenomeen reeds in 1948. In zijn dissertatie *De openbare arbeidsbemiddeling gedurende den bezettingstijd (1940-1945)*⁷ keek hij naar de rol die de arbeidsbemiddeling speelde tijdens de bezetting. Hij deelde de arbeidsinzet op in verschillende perioden en beschreef hoe deze verliepen. In het standaardwerk *De arbeidsinzet. De gedwongen arbeid van Nederlanders in Duitsland, 1940-1945*, gepubliceerd in 1966, beschreef Bas Sijes uitvoerig ‘hoe mensen met betrekking tot het exploiteren van hun arbeidskracht geregeerd werden’⁸, waarbij hij de periodisering van Bauer grotendeels overnam. Dat gold ook voor Loe de Jong in diens standaardwerk over de bezettingsperiode in Nederland: *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog (1969-1991)*.⁹

De eerste fase loopt tot de herfst van 1941. In deze periode werden er in Nederland nog geen openlijke dwang uitgeoefend. De Nederlanders die in de jaren 1940-’41 naar Duitsland vertrokken, meldden zich voornamelijk vrijwillig aan. De werkloosheid in Nederland was hoog en de Duitsers boden arbeidsplaatsen met gelijkwaardige arbeidsomstandigheden. In april 1942 brak de tweede periode aan. In deze periode werd er een begin gemaakt met de openlijk gedwongen

⁷ Bauer, *De arbeidsbemiddeling*.

⁸ Ben Sijes, *De arbeidsinzet*, 6.

⁹ De Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden*, Deel 6 (Tweede band), 581.

tewerkstelling. De bedrijven werden uitgekamd en de arbeiders werden op deze manier ‘bemiddeld’. Het woord onderduiken kwam in de periode 1941-'42 nog nauwelijks voor.¹⁰ Deze periode hield aan tot juni 1943, waarna de Duitse bezetters gehele jaarklassen op gingen roepen. Er kwamen nieuwe registratiemethoden en de Duitsers gingen razzia's houden om het toenemend aantal weigeraars te vangen. De vierde periode ving aan in juni 1944, nadat de geallieerden in Normandië geland waren. Er werd een *totale Kriegseinsatz* afgekondigd en in Nederland werden op grote schaal razzia's uitgevoerd.¹¹

Bauer stelde al in 1948 dat het lastig is om het totaal aantal tewerkgestelden vast te stellen. Op basis van cijfers van het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS) heeft hij een tabel gemaakt waarin het aantal arbeidskrachten per jaar zijn uitgedrukt.¹² Sijes baseerde zich bij het opstellen van een eigen tabel op dezelfde cijfers van het CBS, maar de getallen van hem en Bauer lopen lichtelijk uiteen.

	1940	1941	1942	1943	1944(jan. t/m juli)	totaal
Naar Duitsland vertrokken	99.600	99.900	162.800	148.900	20.000	531.200
Teruggekeerd	6.900	42.400	50.700	30.100	13.200	143.300
Werkzaam	92.700	57.500	112.100	118.800	6.800	387.900
Naar overige landen vertrokken	-	32.100	8.300	2.900	200	43.500
Totaal	92.700	89.600	120.400	121.700	7.000	431.400

Tabel 1: Aantal Nederlandse arbeidskrachten in het buitenland, per jaar.¹³

In de tabel is een duidelijke onderverdeling gemaakt tussen elk jaar. Het totaalaantal naar Duitsland vertrokken personen is ruim vijfhonderdduizend. Wanneer historici over de arbeidsinzet spreken, gaat het echter om een aantal van ruim driehonderdduizend personen. De verklaring hiervoor vinden we onder anderen bij De Jong:

¹⁰ De Jong, *Koninkrijk der Nederlanden*, Deel 6 (Tweede band), 581.

¹¹ Sijes, *De arbeidsinzet*, 3, 4; De Jong, *Koninkrijk der Nederlanden*, Deel 6 (Tweede band), 581; De Jong, *Koninkrijk der Nederlanden*, Deel 7 (Eerste band), 579 - 595.

¹² Bauer, *De openbare arbeidsbemiddeling*, 294.

¹³ Ibidem.

‘Wij willen er nu eerst op wijzen dat wij niet allen die in Duitsland werkten (...), als ‘slachtoffers van de arbeidsinzet’ mogen beschouwen. Ver over de honderdduizend Nederlanders waren er immers, (...), die uit eigen initiatief contact opgenomen hadden met Duitse bureaus of met de Nederlandse gewestelijke arbeidsbureaus die hen aan werk in Duitsland (...) geholpen hadden. De meesten hunner mag men misschien beschouwen als ‘slachtoffers van de armoede in Nederland’, maar aan het vertrek van deze groep kwam geen dwang te pas. De term ‘arbeidsinzet’ zouden wij willen reserveren voor diegenen die gedwongen werden, arbeid in Duitsland te aanvaarden; tot maart ‘42 waren dat werklozen, nadien waren het in hoofdzaak personen die in ons land normaal in het productieproces ingeschakeld waren.’¹⁴

Dit onderscheid tussen ‘slachtoffers van de arbeidsinzet’ en de ‘ongedwongen’ arbeiders droeg eraan bij dat de repartiering van de tewerkgestelde Nederlanders moeizaam verliep. Historicus Pieter Lagrou laat zien dat de arbeiders met argwaan werden behandeld bij terugkeer:

‘Although the workers were definitely considered less worthy of a glorious reception than the survivors of the camps, their classification remained confused. Victims or traitors? – the whole question was inextricably linked with the answer to the next question: volunteers or conscripts?’¹⁵

Het is niet vreemd dat er na de Bevrijding een achterdochtige sfeer hing aan de grenzen van Nederland. Lagrou laat zien dat er een zeer breed scala aan overlevenden terugkwamen bij de repartiering:

‘Repatriation brought back an explosive mixture of the most wretched victims of the Nazi regime –the concentration camp survivors- and its most detested accomplices –collaborators who had fled with the Germans, volunteers for the Wehrmacht and the SS.’¹⁶

Bovendien zat de Nederlandse bevolking überhaupt niet te wachten op de terugkerende groepen. Er was in Nederland meer aandacht voor het eigen lijden, zeker onder diegenen die de Hongerwinter hadden meegemaakt.¹⁷ Karel Volder stelt dat veel teruggekeerde tewerkgestelden teleurgesteld waren over de behandeling die ze in Nederland ondervonden.¹⁸

¹⁴ De Jong, *Koninkrijk der Nederlanden, Deel 7 (Eerste band)*, 584 – 585.

¹⁵ Pieter Lagrou, *The Legacy of Nazi Occupation. Patriotic memory and National Recovery in Western Europe, 1945-1965* (Cambridge, 2000), 159.

¹⁶ Lagrou, *The Legacy of Nazi Occupation*, 157.

¹⁷ Ibidem, 159.

¹⁸ Volder, *Werken in Duitsland*, 504.

Van verzetsmythe naar slachtoffercultus

In deze paragraaf geef ik een beeld van de historiografie en de herdenkingscultuur in het algemeen. Ik ga nader in op de trends die zich hierbinnen hebben voorgedaan en te herkennen zijn in de specifieke historiografie ten aanzien van tewerkgestelde Nederlanders.

Cultureel antropoloog Rob van Ginkel schreef in *Rondom de Stilte. Herdenkingscultuur in Nederland* (2011) dat er vlak na de oorlog een ‘verzetsmythe’ was ontstaan: het beeld van een eensgezinde Nederlandse strijd tegen de Duitse onderdrukker.¹⁹ De oorlog werd voorgesteld als een strijd tussen goed en kwaad, aldus Van Ginkel:

‘Bijna elke nationale mythe draait om een antinomie: wij (de goeden) versus hen (de slechteriken). “Zij” dat waren ‘de moffen’, ‘de jappen’ en ook de als zodanig bekende landverraders en collaborateurs (...). Onder de “wij” vielen de Nederlanders die hadden gebogen maar in de geest niet waren gebroken. De net voorbijge vernedering was glansrijk doorstaan en een glorieus verschieft lag binnen bereik als iedereen aan de wederopbouw zijn of haar steentje zou bijdragen.’²⁰

Deze ‘verzetsmythe’ is terug te vinden in veel historische werken die kort na de Bevrijding over de Tweede Wereldoorlog werden geschreven. Dat geldt ook duidelijk voor het eerste wetenschappelijke onderzoek naar de arbeidsbemiddeling. In zijn proefschrift uit 1948 legde Bauer de nadruk op mensen die *niet* vrijwillig naar Duitsland zijn vertrokken:

‘Arbeiders en ongehuwde vrouwen van 19-40 jaar, die werkloos waren, werden verplicht om zich bij de arbeidsbureaus als werkzoekende in laten inschrijven. Veel effect had deze maatregel niet. Iedereen begreep wat inschrijving bij een arbeidsbureau voor gevolgen kon hebben en uit eigen beweging kwamen de werklozen zich niet aanmelden.’²¹

De mensen die zich wel aanmeldden voor de arbeidsinzet deden dit volgens Bauer meestal uit pure noodzaak. Zeker in 1944-’45, tijdens de Hongerwinter, waren de aantallen vrijwillige aanmeldingen vrij groot.²² Bauer focust zich tevens op het verzet dat gepleegd werd bij de arbeidsbemiddelingsbureaus. Hij laat meerdere malen zien dat er gepoogd werd om de Duitsers tegen te werken: ‘Baatte geen enkel middel om een arbeider voor deportatie te vrijwaren, dan konden de ambtenaren nog meehelpen tot onderduiken tijdens het transport.’²³ Ook beschrijft hij

¹⁹ Van Ginkel, *Rondom de stilte*, 726-733.

²⁰ Ibidem, 730.

²¹ Bauer, *De openbare arbeidsbemiddeling*, 82.

²² Ibidem, 213

²³ Ibidem, 194.

hoe veel ambtenaren valse papieren en persoonsbewijzen uitgaven om arbeiders in Nederland te houden.²⁴

In de jaren vijftig ontstond er een controverse tussen verschillende sociale groepen in Nederland, maar het eendrachtige beeld van heldhaftig verzet tegen de bezetter hield stand.²⁵ Eind jaren zestig begon het discours te veranderen. Diverse werken over de Jodenvervolging en het proces van Adolf Eichmann²⁶ beïnvloedden het beeld dat er in de samenleving bestond: de omvang van de vernietiging van onschuldige slachtoffers om 'wie ze waren' begon door te dringen. De verzetsmythe verloor steeds meer aan betekenis. Van Ginkel schreef hierover:

'Het Grote Verhaal kreeg een nieuwe inhoud en vervolgens gezelschap van andere verhalen die herinnerden aan de lotgevallen van 'vergeten' slachtoffers; verhalen die elkaar soms overlaptten maar vaak vooral binnen de grenzen van een specifieke herinneringsgemeenschap circuleerden. (...) Door al deze collectieve en persoonlijke verhalen werd het vertrouwde Grote Verhaal op den duur doorbroken. Een slachtoffercultus verdrong allengs de lang gekoesterde verzetsmythe.'²⁷

Dat de omslag van verzetsmythe naar slachtoffercultus een geleidelijk proces is geweest blijkt wel uit lezing van *Het Koninkrijk der Nederlanden tijdens de Tweede Wereldoorlog (1969-1991)* van Loe de Jong, waar de nadruk nog ligt op een nationale geschiedenis en een moralistisch kader van 'goed' tegenover 'fout'.²⁸

De Jong plaatst de tewerkgestelde Nederlanders duidelijk *niet* onder de 'goede' groep. Hij lijkt impliciet te stellen dat deze groep de 'vijand hulp verleenden' doordat ze 'daden verrichtten ter bevooroordeeling van de vijand'.²⁹ Hij erkent dat er een grote verscheidenheid moet zijn geweest wat betreft de omstandigheden van arbeiders in Duitsland. De Jong ziet er meer heil in om over de andere groepen Nederlanders in Duitsland te schrijven:

'Wij hebben meer te schrijven over de lotgevallen van groepen Nederlanders die zich volledig in de macht van de vijand bevonden: de Nederlandse krijgsgevangenen in hun kampen, de Nederlandse gevangenen in tuchthuizen en de Nederlandse gevangenen in

²⁴ Ibidem, 212.

²⁵ Jolanda Keesom, 'Nederland herdenkt en viert', in: Nationaal Comité 4 en 5 mei, *Breekbare dagen. 4 en 5 mei door de jaren heen*, (Amsterdam, 2012), 19-30.

²⁶ Otto Adolf Eichmann was een Duits SS-functionaris in het Derde Rijk en een van de hoofdverantwoordelijken voor de massamoord op de Joden. Bron: Frits Boterman, *Moderne geschiedenis van Duitsland. 1800-heden*, (Amsterdam, 1996), 360-369.

²⁷ Van Ginkel, *Rondom de stilte*, 733-734.

²⁸ Ido de Haan, 'Breuklijnen in de geschiedschrijving van de Jodenvervolging. Een overzicht van het Nederlandse debat', *BGMN – Low Countries Historical Review* 123: 1 (2008), 31-70, alhier 32.

²⁹ De Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden*, Deel 9 (Tweede band), 1272.

concentratiekampen. (...) omdat de weken waarin het Duitse Rijk ineenstortte, voor alle gevangenen gepaard gingen met intense spanningen en voor de meeste gevangenen in de concentratiekampen bovendien met ongeëvenaarde verschrikkingen.³⁰

De overslag van verzetsmythe naar slachtoffercultus komt in dit fragment wel al enigszins naar voren. De Jong begint onderscheid te maken tussen verschillende groepen Nederlanders die zich in Duitsland bevonden. Dit sluit aan bij de 'slachtofferrivaliteit' die Van Ginkel op ziet komen in de loop van de jaren tachtig. Door de opkomende slachtoffercultus gaan verschillende herdenkingsgemeenschappen om erkenning vragen. Telkens wanneer er een nieuwe herdenkingsgemeenschap erkenning kreeg, begonnen andere gemeenschappen aanspraak te maken op hun plekje binnen het 'Grote Verhaal' van de oorlog.³¹

Bij zijn inaugurele rede aan de Universiteit van Amsterdam in 1983 stelde historicus Hans Blom het analysekader van goed-fout ter discussie.³² Het ontbrak volgens hem in de historiografie over de Tweede Wereldoorlog aan 'theoretische bezinning, nieuwe belangstellingen en [nieuwe, RF] methoden.'³³ Blom wilde af van het morele schema waarbij iemand óf goed verzet, óf foute collaboratie pleegde. Hij pleitte voor een nieuwe benadering, ondersteund met methoden uit andere sociale wetenschappen, waarmee nieuwe thema's aan het licht gebracht konden worden.³⁴ Karel Volder probeerde in het verlengde van Bloms oproep in 1990 een nieuw thema te introduceren. Met *Werken in Duitsland* hoopte hij een hernieuwde interesse voor de arbeidsinzet te creëren onder historici. Toen dit niet meteen gebeurde, schreef hij *Van Riga tot Rheinfelden. Over leven en werken, over terugkeren of sterven, van een half miljoen Nederlandse arbeiders in het Duitsland van 1940-1945* (1996)³⁵, waarin hij nog meer verhalen van tewerkgestelde Nederlanders uiteenzet. Ondanks het pleidooi van Blom heerste er in de jaren tachtig en negentig nog steeds een 'ban van goed en fout'.³⁶ Dit is bij *Werken in Duitsland* en *Van Riga tot Rheinfelden* ook het geval. Volder, die zelf ook tewerkgesteld is geweest in Duitsland tijdens de Tweede wereldoorlog, lijkt erg zijn best te doen om aan te tonen dat de ex-dwargarbeiders bij het 'goede' kamp horen: dat ze onder de slachtoffers van

³⁰ Ibidem, Deel 10b (Tweede band), 1176-1179.

³¹ Ibidem, 735.

³² Bob Moore, 'Goed en fout' or 'grijs verleden' Competing perspectives on the history of the Netherlands under German Occupation 1940-1945', *Dutch Crossing* 27e jaargang:2 (2003), 155-168, alhier 159; Hans Blom, *In de ban van goed en fout. Geschiedschrijving over de bezettingstijd in Nederland* (Amsterdam, 2007), 7.

³³ Hans Blom, 'In de ban van goed of fout? Wetenschappelijke geschiedschrijving over de bezettingstijd in Nederland' in: idem, *Crisis, bezetting en herstel. Tien studies over Nederland 1930-1950*, (Den Haag, 1989) 102-120, alhier 111. Geciteerd in: Ido de Haan, 'Breuklijnen in de geschiedschrijving van de Jodenvervolgung', 32.

³⁴ De Haan, 'Breuklijnen in de geschiedschrijving van de Jodenvervolgung', 32.

³⁵ Karel Volder, *Van Riga tot Rheinfelden. Over leven en werken, over terugkeren of sterven, van een half miljoen Nederlandse arbeiders in het Duitsland van 1940-1945*, (Amsterdam, 1996).

³⁶ Martijn Eijckhoff, Barbara Henkes en Frank Van Vree, 'De verleiding van een grijze geschiedschrijving. Morele waarden in historische voorstellingen', *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 123:3 (2010), 322-339, alhier 323.

de oorlog vallen. Zijn werk kan gezien worden als aanspraak van de ex-dwangarbeiders op hun plekje binnen de 'slachtofferhiërarchie' die Van Ginkel beschreef.

Historicus Chris van der Heijden voerde in zijn werk *Grijs Verleden* (2001) een nieuw perspectief aan. Voortbouwend op de discussie die Blom in 1981 in gang gezet had, opende Van der Heijden de aanval op het morele analysekader van 'goed versus fout'. Hij verdedigde de stelling dat er een 'grijze moeizame middenpositie' dominant was in Nederland tijdens de bezetting, gericht op het ontwijken van problemen en het aanpassen aan de lastiger wordende werkelijkheid. Van der Heijden zette zich af tegen het 'witte beeld van verzet' en het 'zwarte beeld van collaboratie'. Hij wilde dit 'overspannen beeld' van de bezettingstijd in Nederland bestrijden en corrigeren.³⁷ De 'grijze' geschiedschrijving die Van der Heijden voor ogen had is een vorm van historisch revisionisme. Hij zag dat de Nederlandse bevolking na de Duitse bezetting zo snel mogelijk terug wilde naar de 'normale' dagelijkse gang van zaken.³⁸ Van der Heijden maakte van deze 'accommodatie' aan de situatie een moreel geladen concept, waarmee 'begrip moest worden gekweekt voor de kleingeestige motieven die vaak aan grote misdaden, maar ook aan heroïsch verzet en zelfs aan het slachtofferschap ten grondslag liggen.'³⁹ Het deel van de Nederlandse bevolking dat niet handelde op onwrikbare morele principes, maar zich liet leiden door toevallige omstandigheden en opportunisme, wordt door historicus Bob Moore beschreven als 'angstige conformisten'.⁴⁰ De grootte van deze groep, lag volgens Van der Heijden op ongeveer 95 procent van de Nederlandse bevolking. Hij ontkende niet dat er een 'goed' of een 'fout' bestond, maar hij benadrukte dat het overgrote deel van de bevolking in het 'grijze' gedeelte terug te vinden was.

Van der Heijden kreeg veel kritiek op zijn benadering. Historicus Martijn Eickhoff beschreef in 2010 de grijze geschiedschrijving als problematisch: er wordt een beroep gedaan op wetenschappelijke neutraliteit, waardoor een beeld van het verleden wordt geconstrueerd 'waarin accommodatie ongemerkt transformeert van een analytische categorie naar een normatieve standaard voor menselijk gedrag.'⁴¹ Hierdoor heeft iedereen, dus ook de dader, aanspraak op de slachtofferrol: als slachtoffer van de historische omstandigheden. De vraag naar morele verantwoordelijkheid wordt zo als het ware opgelost. Doordat het bredere ethische, maatschappelijke en politieke perspectief wordt opgeofferd, 'verdwijnt ook de verantwoordelijkheid

³⁷ Hans Blom, 'Grijs verleden?' in: *BMGN – Low Countries Historical Review* 116:4 (2001), 483-489, alhier 483, 486.

³⁸ Moore, "Goed en fout' of 'grijs verleden'", 161.

³⁹ De Haan, 'Breuklijnen in de geschiedschrijving van de Jodenvervolgung', 48.

⁴⁰ Moore, "Goed en fout' of 'grijs verleden'", 161.

⁴¹ Eijckhoff, Henkes en Van Vree, 'De verleiding van een grijze geschiedschrijving', 323.

voor de al dan niet gewilde implicaties van het individuele handelen, in het licht van de afloop van de gebeurtenissen, uit beeld.⁴² Eickhoff vraagt zich niet af:

‘(...) hoe de historicus zich van dergelijke [politieke en morele; RF] oordelen kan ontdoen, maar hoe recht kan worden gedaan aan historische actoren, hun mentale gesteldheid, hun dilemma’s en de gevolgen van handelen, zonder te vervallen in eenvoudige morele en politieke schema’s dan wel te bezwijken voor de verleiding van een revisionistische, ‘grijze’ geschiedschrijving.’⁴³

Het antwoord op deze vraag werd in 2001 al deels gegeven door Blom, in zijn recensie van *Grijs Verleden*: er moet niet gestreefd worden naar een grijs, maar naar een veelkleurig verleden.⁴⁴ In 2010 schreef Eickhoff een artikel dat voortbouwt op Bloms pleidooi voor een veelkleurig verleden, al kiest Eickhoff voor de term ‘geschakeerd’, aangezien deze term geen vrolijke associaties oproept. Een meervoudig perspectief dat een gelaagd en geschakeerd beeld schetst, opent de mogelijkheden voor een voorstelling waarin iedereen zijn rechtmatige plaats in kan nemen.⁴⁵

De verhalen van ex-dwargarbeiders: methode

In de komende hoofdstukken wordt onderzocht hoe het vertoog van de Nederlandse ex-dwargarbeiders ontwikkelde naarmate de beeldvorming rondom de Tweede Wereldoorlog veranderende. De hoofdstukindeling is grofweg ingedeeld naar de verschillende interpretaties in de historiografie, die ik zal karakteriseren als achtereenvolgens: ‘goed versus fout’, ‘de opkomst van de counterstory’ en ‘eindelijk erkenning(?)’.

De methode die ik gebruik voor het onderzoeken van deze ontwikkeling ontleen ik aan het werk van cultuurwetenschapper Liesbeth Hoeven, *Een boek om in te wonen. De verhaalcultuur na Auschwitz*. (2015)⁴⁶. Hoeven beschrijft in de inleiding van haar onderzoek een heuristisch model dat ze definieert als ‘narratieve dynamiek’. Deze dynamiek is gebaseerd op de veronderstelling dat we de werkelijkheid waarnemen via de verhalen om ons heen. ‘Anders gezegd: verhalen ontsluiten én scheppen de leefwereld waartoe we ons verhouden, de cultuur waarin wij onszelf verstaan en waarvan wij deel uitmaken.’⁴⁷ Hoeven werkt vanuit een systeem van *master narratives* en *counterstories*. Eerstgenoemde belichamen een collectief gedragen mens- en wereldbeeld. Wanneer het *master narrative* gestuurd wordt door een machtssysteem of een sterkere sociale groep, waarbij een ‘moreel agentschap’ geclaimd wordt, kunnen andere sociale groepen uitgesloten worden. De

⁴² Ibidem, 333.

⁴³ Ibidem, 323.

⁴⁴ Blom, ‘Grijs verleden?’, 498.

⁴⁵ Eickhoff, Henkes en Van Vree, ‘De verleiding van een grijze geschiedschrijving’, 339.

⁴⁶ Liesbeth Hoeven, *Een boek om in te wonen. De verhaalcultuur na Auschwitz*, (Hilversum, 2015).

⁴⁷ Hoeven, *Een boek om in te wonen*, 14.

verzetsmythe die Van Ginkel beschreef is een voorbeeld van een *master narrative*, waarbij diverse sociale groepen niet onder het ‘grote verhaal’ vallen. Hoeven stelt dat het uitsluiten leidt tot de schending van hun identiteit: door ‘beschadiging van het beeld dat zij van zichzelf hebben en van het beeld dat de ander van hen heeft’. Dit komt omdat de groep gemarginaliseerd wordt binnen het ‘grote verhaal’.⁴⁸

Deze marginalisering leidt volgens Hoeven enerzijds tot ‘een beperking van hun ontwikkelingsmogelijkheden (*deprivation of opportunity*) en anderzijds tot een vertekend zelfbewustzijn (*infiltrated consciousness*).’⁴⁹ Deze dubbele schending van identiteit kan hersteld worden door het vormen van een *counterstory*. *Counterstories* ‘zijn een deilverzameling van verhalen die tot een nieuw begrip leiden van een persoon of sociale groep. Het zijn verhalen die mensen moreel herdefiniëren.’⁵⁰ De interactie en opvolging tussen de *master narratives* en *counterstories* zijn wat de narratieve dynamiek in stand houdt.⁵¹

Met het streven van de VDN om de ex-dwargarbeiders als slachtoffers te laten erkennen, is de *counterstory* van deze groep in gang gezet. Onder meer door de boeken van Karel Volder is er aandacht gekomen voor het lot van deze groep, wat uiteindelijk zelfs resulteerde in een officieel monument ter nagedachtenis aan alle Nederlandse dwargarbeiders.⁵² In de rest van deze scriptie zal ik kijken naar de manier waarop het vertoog in de memoires van tewerkgestelde Nederlanders anders werd naarmate de beeldvorming rondom de Tweede Wereldoorlog veranderde. Het concept ‘vertoog’ wordt hier gedefinieerd als ‘het schrijven van de ex-dwargarbeiders op het ‘alledaagse’ niveau ten tijde van hun verblijf in Duitsland’. De moraliteit die in de teksten gestructureerd wordt, vormt het onderwerp van dit onderzoek. Het is belangrijk om op te merken dat ik voor dit onderzoek uitsluitend gebruik maak van bronnen van *gedwongen* arbeiders. Daartoe worden arbeiders die voor maart 1942 naar Duitsland vertrokken zijn buiten beschouwing gelaten. Ook zijn gefictionaliseerde werken over de arbeidsinzet buiten beschouwing gelaten. De selectie van primaire bronnen is uitsluitend gebaseerd op een (grobe) datering van de periode waarin ze geschreven zijn. Afkomst en geloofsovertuiging van de auteurs zijn hierbij niet in acht genomen. Door de beperkte ruimte voor het onderzoek is het niet mogelijk om een *sluitend* antwoord te geven op de vraag hoe de verandering er uit heeft gezien; doch wordt er wel een basis gelegd en methode aangeleverd voor nader onderzoek.

⁴⁸ Ibidem, 16.

⁴⁹ Ibidem, 17.

⁵⁰ Hilde Lindemann Nelson, *Damaged Identities. Narrative Repair*, (Ithaca/London 2011), xii, geciteerd in: Hoeven, *Een boek om in te wonen*, 17.

⁵¹ Hoeven, *Een boek om in te wonen*, 18.

⁵² Van Ginkel, *Rondom de Stilte*, 473.

Hoofdstuk 2: Goed of fout? (1945 – 1970)

De inslag van ‘goed’ versus ‘fout’ had in de eerste vijftien jaar na de Bevrijding invloed op de manier waarop de Nederlandse dwangarbeiders schreven over hun ervaringen in Duitsland. Tussen 1945 en 1950 werden er maar een handvol egodocumenten geschreven.⁵³ Getuige het zeer beperkte aantal uitgegeven documenten, was er weinig interesse in deze verhalen omdat ze niet strookten met de verzetsmythe. De verzetsmythe en het beeld van ‘goed’ versus ‘fout’ zouden invloed uitgeoefend kunnen hebben op de verhalen die in de periode 1945-1965 opgeschreven zijn. De tewerkgestelden worstelden met hun plaats in de geschiedenis en durfden hun slachtofferschap niet te bepleiten. In dit hoofdstuk zal blijken hoe dit naar voren komt in de volgende twee memoires.

Het eerste document is het dagboek van Anthonius Bakker, die in juni 1943 als slachtoffer van de arbeidsinzet naar Duitsland moest vertrekken.⁵⁴ Zijn werk komt uit 1945. Het tweede document is een beknopt afschrift uit het dagboek van de heer J.U.M. Beck, uit Bloemendaal. Beck werd in 1944 bij een razzia in Bloemendaal opgepakt en werd via Amsterdam naar Duitsland getransporteerd. Uiteindelijk werd hij op 1 februari 1945 met ziekentransport naar 's-Heerenberg gebracht.⁵⁵ Becks beschrijving komt uit 1947. Het werk van Bakker lijkt geschreven te zijn voor naasten; niet voor het grote publiek. Dit blijkt uit het document waar het afschrift in is opgenomen: het is een rapport ‘betreffende de bevindingen in het werkkamp Empel-Rees.’⁵⁶ Beck doet met zijn tekst rapport van zijn bevindingen in het Duitse werkkamp Empel-Rees. Deze tekst is wel bedoeld voor een groter publiek. Beide auteurs werken hun ervaringen uit in de vorm van een kroniek: er worden geen stilistische methoden toegepast om de spanning in het verhaal op te bouwen of hun ervaringen spectaculairder te maken. De werken hebben geen literaire pretentie, ze laten de dagelijkse gang van zaken zien zonder er een betekenisvolle context bij te geven.

⁵³ Informatie- en Coördinatie- Orgaan Dienstverlening Oorlogsgetroffenen (ICODO), *Bibliografie Nederlandse dwangarbeiders in Duitsland tijdens de Tweede Wereldoorlog*, (Utrecht, 1998), 101-105.

⁵⁴ NIOD Instituut voor oorlogs-, holocaust-, en genocidestudies, Amsterdam, *Bakker, A.Th.*, archiefnr. 244 Europese dagboeken en egodocumenten, inv.nr. 4. Het betreffende archiefstuk bevat (1) betrekkelijk korte, maar over het algemeen volkomen begrijpelijke, vrijwel dagelijkse aantekeningen, (2) een met behulp van deze aantekeningen geschreven verhaal, welke enigszins naar onderwerp in hoofdstukken is ingedeeld. En (3) een brief van de auteur aan zijn ouders beschrijvende de periode na 16 maart 1945. Er is hier voornamelijk gebruik gemaakt van het onder punt (2) vermelde verhaal. De auteur heeft in dit verhaal zelf paginanummering aangebracht, welke in de annotatie terug te vinden is. Omdat het document in zijn volledigheid, dus online te raadplegen is via <<http://www.archieven.nl/nl/search-modonly?mivast=298&mizig=210&miadt=298&miaet=1&micode=244&minr=816654&miview=inv2>>, wordt ook het fotonummer behorende bij de overeenkomstige pagina tussen haakjes vermeld. Het verhaal vangt aan bij fotonummer (106). [Geraadpleegd op 06-06-2016].

⁵⁵ NIOD, *Beck*. Het afschrift is genummerd: deze nummering aangehouden wordt in de annotatie.

⁵⁶ *Ibidem*, 1.

De leefomstandigheden van tewerkgestelden in Duitsland

Bakker en Beck presenteerden zich niet als slachtoffers in hun memoires. Telkens wanneer ze schreven over de ongemakken waar ze mee te maken kregen, nuanceerden ze de situatie vrijwel meteen. Beide mannen willen laten geloven dat ze zich groot wisten te houden onder de Duitse arbeidsinzet. Bij aankomst in een doorgangslager schreef Bakker:

‘De eerst binnenkomende mannen natuurlijk een run naar de slaapzaal, maar kwamen al met dezelfde snelheid terug. De matrassen bleken vol te zitten met wandluizen, en dat waren we nog niet gewend.’⁵⁷

Het woord ‘nog’ bevestigt dat hier geen sprake is van een uitzondering: wandluis was een wijdverbreid probleem bij de huisvesting. Maar de mannen raakten er aan gewend. In plaats van erover te klagen, leerden ze ermee leven. Beck kende een soortgelijk probleem wanneer het om slaapgelegenheid gaat. In zijn barak waren wel nieuwe bedden aanwezig, maar die bedden lieten ook te wensen over:

‘De bedden, dingen van twee verdiepingen, ook nieuw. En de strozakken waren lekker fris. Ik rolde me in m’n twee dekens en draaide me stevig om. Krak! En het was al gebeurd, ik lag met mijn hele bed op mijn benedenbuurman, die al half sliep.’⁵⁸

De manier waarop Beck beschrijft hoe hij door zijn bed zakt, maakt duidelijk dat hij het verhaal wat probeert op te leuken. Het gebruik van ‘krak’ en het feit dat hij op zijn half slapende benedenbuurman viel geven het hele voorval een komische inslag: er kon mee gelachen worden. Op deze manier maakt hij de situatie minder ernstig. Het kapotte bed zorgde eerder voor vermaak dan dat het reden tot klagen gaf.

Bakker en Beck spraken ook veelvuldig over het eten. Ze vonden het eten slecht, maar ze klagen er niet over. Bakker kreeg bij inschrijving van de fabriek een etenskaart. Het rantsoen dat hij met deze kaart kon krijgen bedroeg dagelijks een pannetje soep in het kamp en bij dagdienst nog wat waterige, vetvrije soep bij de fabriek. Hij kreeg ook een broodkaart, waar hij wekelijks brood mee kon halen. De mannen die zwaardere arbeid verrichtten, kregen een groter brood dan de rest. Driemaal per week werd er een stuk worst en wat boter uitgereikt.⁵⁹ Hij noemt het eten slecht, maar desondanks: ‘(...) heb ik in Osnabrück geen honger geleden.’⁶⁰ Beck heeft soortgelijke ervaringen met het eten. Hij beschreef hoe er bij feestelijke gelegenheden beter te eten was. Op tweede kerstdag:

⁵⁷ NIOD, *Bakker*, 3 (108).

⁵⁸ *Ibidem*, 6 (111).

⁵⁹ *Ibidem*, 12 (117).

⁶⁰ *Ibidem*, 21 (126).

'kregen [we; RF] in plaats van de traditionele watersoep zuurkool met worst, ook wel erg dun, maar voor ons overheerlijk (...).'⁶¹ De mannen lijken, ondanks de slechte kwaliteit van het eten, geen medelijden te willen wekken. Beck wekt zelfs de indruk dat de mannen erg konden genieten wanneer er een wat luxere maaltijd op tafel kwam.

Als het op hygiëne aan kwam, waren de mannen niet te spreken over hun situatie. Ondanks dat de hygiëne in het kamp beneden hun standaard was, schrijven ze juist over de momenten dat er verbetering optrad. Tijdens Kerstmis leken de Duitsers de tewerkgestelden wat extra's te geven. Het resultaat was dat de mannen zich een stuk beter voelden.

'We zijn in deze 3 weken (zijn het 3 weken of 3 jaren?) niet één enkele maal uit de kleren geweest en krijgen nu zowaar gelegenheid schoon ondergoed aan te trekken. Een weelde zo de kerstdagen in te mogen gaan, die helaas maar voor ons enkelingen is weggelegd. Kortom, we herleven en voelen ons weer mens.'⁶²

Uit deze passage blijkt dat Beck wil laten zien dat de tewerkgestelde arbeiders weinig nodig hadden om zich wat beter te voelen: schoon ondergoed was voldoende om de mannen zich opnieuw mens te laten voelen. De onderliggende boodschap lijkt te zijn dat Beck momenten heeft gekend waarin hij zich gedehumaniseerd voelde, maar er was maar weinig nodig om zijn situatie beter te maken.

De dagboeken van Bakker en Beck gaan niet alleen over het werk en de omstandigheden in het kamp. Ze besteden ook beiden een aantal paragrafen aan vermaak in het kamp. Kaarten, zingen en roken vormden de meest basale manieren van vermaak.⁶³ Soms werd er door de Duitsers materiaal verstrekt ter ontspanning:

'Men wilde toen beweren, dat er in ons Lager aan sport gedaan zou worden, met verloop van tijd. Een beetje materiaal is later inderdaad verschenen, zoals een turnbok en een handbal, maar georganiseerd is er nooit iets.'⁶⁴

De mogelijkheid tot sport verzachtte de situatie. Bakker klinkt zelfs teleurgesteld in het feit dat er nooit iets georganiseerd was. Verjaardagen en kerst gaven vaak aanleiding tot een (bescheiden) viering, waar alle zorgen van het kamp even achterwege gelaten kon worden. Bakker beschreef de avond dat een van zijn vrienden uit de barak jarig was: 'Op tafel stonden de kannen, waarin geregeld bier gehaald werd, er werd gezongen en voorgedragen. Zulke avonden waren schaars, maar daarom misschien des te gezelliger.'⁶⁵ In al deze beschreven passages laten Bakker en Beck zien dat de

⁶¹ NIOD, *Beck*, 12.

⁶² Ibidem.

⁶³ NIOD, *Beck*, 2; NIOD, *Bakker*, 3 (108).

⁶⁴ NIOD, *Bakker*, 35 (115).

⁶⁵ Ibidem.

leefomstandigheden in Duitsland te wensen overliet. Desondanks doen ze de lezer geloven dat het verblijf ook zijn positieve momenten had en dat hieraan zwaarder gewogen moet worden.

Behandeling Nederlanders

De tegenstelling 'goed' tegenover 'fout' komt het sterkste naar voren wanneer de auteurs schreven over de manier waarop de Duitsers hun behandelde. Er is een scherpe tegenstelling in de manier waarop ze de fabrieks- en kampleiding beschreven en de hoe ze over de lokale bevolking spraken. Het algemene beeld dat heerste was dat van de Duitsers als 'smerige hyena's', 'smerige rovers' en 'rotmoffen'.⁶⁶ Beck voelde zich 'behandeld als luizig vee'⁶⁷ door de Duitse fabrieks- en kampleiding. Maar wanneer hij over de lokale bevolking schreef, werd de toon een stuk genuanceerder: 'Die boeren hier zijn niet zo kwaad en doen wat ze kunnen ondanks herhaalde dreigementen als boete en inhouding van levensmiddelenkaarten, als straf op hulp aan ons.'⁶⁸ De scherpte tegenstelling komt nog duidelijker naar voren wanneer hij schrijft over een middagmaaltijd die hij nuttigde bij een Duits gezin:

'Lieve goede mensen, die mij trachten vol te stoppen met Godenspijs. Bij het weggaan, achteruit, omdat men bang is gesnapt te worden door de S.A. schooiers, drukt men mij nog een groot pak brood in de hand en wat appels voor de patiënten. Er zijn dus nog fatsoenlijke mensen onder dit moffengespuis.'⁶⁹

Beck beschreef dat mensen die niet sympathiseerden met de Nazi's hem dikwijls hielpen. Al lijkt dit uit opportunisme te zijn gebeurd: 'De boer en zijn vrouw zijn goedhartige mensen, anti's en zeggen: "nu bedelen jullie, straks moeten wij voor heel lang bij jullie genade leven!"'⁷⁰

Lakse werkhouding

Bakker en Beck hadden allebei weinig zin om hard te werken voor de Duitsers. Ze zetten hun slechte werkhouding neer als een vorm van verzet: '(...) onder 99% leefde de sabotage-geest. Zo weinig mogelijk presteren, zo veel mogelijk profiteren, was het algemeen parool.'⁷¹ Als er toch gewerkt werd, ging het op een slakkengangetje. Beck schreef: 'moeten schoppen halen en gaan spitten, zwaar werk, maken ons echter niet dik.'⁷² Beide auteurs hebben het blijkbaar belangrijk gevonden om te laten zien dat ze 'goed' bezig waren in Duitsland, door zo min mogelijk te werken. Bij luchtalarmen

⁶⁶ Ibidem, 1, 2.

⁶⁷ NIOD, *Beck*, 7.

⁶⁸ Ibidem, 8.

⁶⁹ Ibidem, 18.

⁷⁰ Ibidem, 8.

⁷¹ NIOD, *Bakker*, 24 (129).

⁷² NIOD, *Beck*, 5.

zocht Bakker de barak op, in plaats van de schuilkelder: 'dan gingen we in de barak, gekleed en wel natuurlijk, op bed liggen. En als het veilig was, werden we vanzelf wel gewekt.'⁷³

Beck schreef ook dat het aantal vluchtelingen toenam naarmate de tijd verstreek. 'Er schijnen ook hoe langer hoe meer vluchtelingen te zijn, althans op ieder ochtendappel blijken de groepen zienderogen te slinken.'⁷⁴ Het is duidelijk dat beide auteurs willen laten zien dat de tewerkgestelden alles in hun macht deden om maar niet bij te dragen aan de (oorlogs-)industrie van Duitsland. Ze profileren zichzelf eerder als 'verzetssmannen' dan als slachtoffers. Hierbij schrijven ze alle nare ervaringen die ze meemaken losjes van zich af en benadrukken ze dat ze toch relatief goed door de oorlog zijn gekomen. Beide auteurs maken duidelijke onderscheiden tussen 'de goeden' (tewerkgestelden en lokale boeren) en 'de fouten' (de Duitse fabrieks- en kampeiding), wat strookt met het in die tijd dominante beeld.

⁷³ NIOD, *Bakker*, 18 (123)

⁷⁴ NIOD, *Beck*, 11.

Hoofdstuk 3: De opkomst van de counterstory (1970 – 1995)

Zoals we in het vorige hoofdstuk hebben gezien, werd er zeer kort na de oorlog al door ex-tewerkgestelden verslag gedaan van hun ervaringen onder de arbeidsinzet. Ze worstelden met hun plaats in de oorlogsherinnering: ze willen niet de slachtofferrol op zich nemen. Tussen 1950 en 1970 wordt er vrijwel niks meer door deze groep geschreven.⁷⁵ De ex-tewerkgestelden leken hun verhaal niet kwijt te kunnen binnen het vertoog van de verzetsmythe. Er was dus een omslag van master narrative nodig om het ze weer mogelijk te maken over hun ervaringen te schrijven. De Auschwitz-processen en de vele werken over de Joodse deportaties zorgden vanaf de jaren zestig voor een hernieuwde interesse in de Tweede Wereldoorlog, waarbij steeds meer naar de slachtoffers gekeken werd. De vorming van een slachtoffercultus, in plaats van de verzetsmythe, bood mogelijkheid voor ex-tewerkgestelden om hun plekje in de geschiedenis te vinden. Ze worstelden echter nog met de manier waarop ze konden laten zien dat ze niet ‘fout’ waren, maar juist als slachtoffers waren van de Nazi’s gezien moesten worden.

De toenemende drang van ex-dwanganarbeiders om ook als slachtoffergroep gezien te worden is vanaf de jaren 1970 waar te nemen. Er begon een claim op slachtofferschap te ontstaan, onder andere door de oprichting van de VDN in 1987 en de boeken van Karel Volder. In dit hoofdstuk wordt aan de hand van drie werken gekeken naar de manier waarop het vertoog van de dwanganarbeiders gevormd werd. Er is een overgang te merken in de manier waarop de memoires geschreven werden. Er wordt meer aandacht besteed aan de negatieve ervaringen in Duitsland, zonder de positieve momenten uit het oog te verliezen. Bovendien doen de behandelde auteurs steeds vrijer hun verhaal. Alle drie de werken zijn geschreven met het doel gepubliceerd te worden. Ze zijn dus bedoeld voor een groot publiek in Nederland. De verhalen beginnen gezamenlijk een counterstory te vormen binnen de slachtoffercultus. Uit dit hoofdstuk zal blijken dat ze aanspraak durfden te doen op hun slachtofferschap, maar zich wel schikten in de hiërarchie van leed die ontstaan was.

Wat bij alle drie de auteurs opvalt, is dat ze niet in de ik-vorm schrijven. Door over een ‘je’, ‘we’ of ‘ons’ te schrijven creëerden ze afstand tot de gebeurtenissen: ze maken het minder persoonlijk. Bovendien wekt dit het beeld dat de ex-dwanganarbeiders een groep zijn met gedeelde doelstellingen. Wellicht komt dit doordat ze nog steeds worstelden met het beeld van ‘goed’ en ‘fout’. De beschrijvingen van de Nederlanders zijn redelijk positief te noemen, zeker in vergelijking met de ervaringen die in het vorige hoofdstuk aan bod kwamen. Het lijkt erop dat de auteurs moeite hebben met het innemen van de slachtofferpositie, wetende dat er andere groepen waren die het veel slechter hadden.

⁷⁵ Blijkt uit lezing van: ICODO, *Bibliografie Nederlandse dwanganarbeiders in Duitsland*, 101-105.

De leefomstandigheden van tewerkgestelden in Duitsland

Henk van Doorn vertrok op 22 oktober 1942 gedwongen naar Duitsland, nadat hij bij het uitkammen van de bedrijven werd geselecteerd voor de arbeidsinzet. Hij werd in Berlijn tewerkgesteld bij de firma Klüssendorf. In zijn memoires (1977), waarvan 18 pagina's over de periode in Duitsland gaan, schrijft hij over zijn slaapbarak:

'Ik kreeg een kast toegewezen en een bed tweehoog. Midden in de barak stond een ijzeren kachel die bijna tot aan het plafond reikte. Je zweette je nest uit. De kachel stond constant roodgloeiend. Slapen deed je op zakken gevuld met papierknipsels die na een nacht al zo plat waren als een dubbeltje.'⁷⁶

L.A. van Horen, in oktober 1944 opgepakt bij een razzia in Helden, schreef in 1984 het volgende over de barakken in zijn doorgangskamp:

'In de barakken was het verschrikkelijk vuil en koud, de wandluizen, zo groot als vliegen, kwamen ons al in de deur tegen. (...) Op de kribben was het hard, de planken waren 10 cm. van elkaar af, en dan de wandluizen, die waren al direct aan het proberen om wat Hollands bloed, natuurlijk gaf je dat niet bij en in heel de barak hoorde men maar krabben en vloeken.'⁷⁷

De luizen bleken ook voor Chr. Lenstra een plaag. Hij werd op 23 juni 1943 naar Duitsland gestuurd, als gevolg van de jaargangenactie, en schrijft in 1994:

'Door wie ze naar binnen waren "gesmokkeld" was een heel groot vraagteken maar het feit was wel dat er vreemde "bezoekers" de barak waren binnen gedrongen: luizen. Bij het openen van de kast zaten ze aan je kleine beetje brood te eten of van de weinige boter of worst te snoepen. Dat was erg, maar nog erger was de stand die ze verspreidden. Ze zaten in onze kleren zaten en de armen en benen vol met bulten. Nu waren we wel wat gewend, maar op den duur begon het wel wat vervelen als je eerst de luizen van je brood moest verwijderen voor je ging eten.'⁷⁸

In het vorige hoofdstuk bleek dat Bakker schreef over hoe hij 'gewend' raakte aan de luizen in de barak. Lenstra spreekt 'slechts' van enige gewenning, terwijl Van Horen de situatie juist overdrijft

⁷⁶ NIOD Instituut voor oorlogs-, holocaust-, en genocidestudies, Amsterdam, *Doorn, H.C. van*, archiefnr. 294 Vereniging ex-Dwangarbeiders Nederland, inv.nr. 274. Het document bevatte geen paginanummering, dus deze ontbreekt ook in de annotatie.

⁷⁷ NIOD Instituut voor oorlogs-, holocaust-, en genocidestudies, Amsterdam, *Horen, L.A. van*, archiefnr. 244 Europese dagboeken en egodocumenten, inv.nr. 928, 4.

⁷⁸ NIOD Instituut voor oorlogs-, holocaust-, en genocidestudies, Amsterdam, *Lenstra, Chr.*, archiefnr. 294 Vereniging ex-Dwangarbeiders Nederland, inv.nr. 391, 14.

door te zeggen dat de luizen zo groot zijn als vliegen. De auteurs lijken te willen laten zien dat het afzien was in de Duitse kampen; dat ze dus ook slachtoffers waren.

Over het eten waren de auteurs niet te spreken. Van Horen schreef dat de soep werd weggegooid omdat ze die niet lustten en dat het brood beschimmeld was. 'De meesten zeiden, dat tuig vreet ik niet. Toch zullen we er aan moeten'.⁷⁹ Ook Van Doren klaagt over de kwaliteit van het eten: 'De meesten kiepten het eten zo in de vuilnisbak.'⁸⁰ De auteurs doen in de fragmenten geen enkele moeite om hun slachtofferschap af te zwakken. Ze vinden het eten ronduit slecht en klagen hier duidelijk over.

Later werd het eten bij Van Horen beter. Hij werd van zijn doorgangslager overgeplaatst naar een school in Viersen, waar hij tewerkgesteld werd: 'De eerste soep was beter als in Lr. [Lehrte; RF]. Er werd natuurlijk goed van gegeten, we kregen voldoende. Ook kwamen veel vrouwen met brood.'⁸¹ 'Honger hoefden we niet te lijden, dat was een troost, wel geen goed eten, maar we kregen den buik vol.'⁸² Van Horen laat dus niet alleen de slechte kanten van zijn verblijf zien, hij lijkt ook aan te willen tonen dat er ook betere momenten waren. Hiermee nuanceert Van Horen tevens zijn leed.

Over de hygiëne waren alle drie de auteurs wel te spreken. Het is opvallend dat er wordt gesproken over het schoonmaken van de barakken: 'Om de beurt had je corvee dienst. Dat betekende slaapzaal aanvegen, kachel verzorgen en toiletten schoonmaken.'⁸³ Lenstra schrijft zelfs dat ze hiervoor het werk lieten liggen:

'Het was intussen ongeveer acht uur in de avond geworden, terwijl we eigenlijk om zes uur op het werk hadden moeten verschijnen. Geen van ons had daar aan gedacht; het interesseerde ons trouwens helemaal niet. Het schoonmaken van onze woongelegenheid vonden wij het voornaamste.'⁸⁴

Hiermee lijkt Lenstra te willen laten zien dat de tewerkgestelden er zelf ook voor zorgden dat hun verblijf zo aangenaam mogelijk was. Hij laat zien dat ze zichzelf op de eerste plaats zetten, ongeacht de risico's die hieraan hingen.

De auteurs besteden allen ook meer aandacht aan de manieren waarop ze zich vermaakten. Van Horen schrijft over cabaretavonden, worstelen en spelen in de sneeuw.⁸⁵ Bij Van Doorn werd er door de kampleiding 'een barak ingericht, waar Russische vrouwen ter dekking stonden tegen

⁷⁹ NIOD, *Horen*, 4.

⁸⁰ NIOD, *Doorn*.

⁸¹ NIOD, *Horen*, 9.

⁸² *Ibidem*, 13.

⁸³ NIOD, *Doorn*.

⁸⁴ NIOD, *Lenstra*, 32.

⁸⁵ NIOD, *Horen*, 54, 55, 57, 60, 70.

geringe vergoeding.⁸⁶ Lenstra schreef over een voetbalwedstrijd tussen Nederlandse en Vlaamse tewerkgestelden en had in zijn vrije tijd zelfs tijd voor wintersport: 'Na een nachtdienst was je overdag vrij en kon er heerlijk van de wintersport genoten worden.'⁸⁷ De mannen lijken hun positieve ervaringen meer ruimte gegeven te hebben binnen hun verhalen. Het blijkt dat ze wel wilden laten zien dat tewerkstelling erg was, maar ze nuanceren continu het leed terplekke. Het zou kunnen dat ze dit doen om aan te tonen dat ze veel minder afgezien hebben dan andere slachtoffers van de Nazi's.

Behandeling Nederlanders

Lenstra beschreef hoe de behandeling van dwangarbeiders afhing van de plaats waar je terecht kwam.

'Het was ons opgevallen dat we door onze komst vriendelijk tegemoet werden getreden door de bewoners. Het was hen ter ore gekomen dat we absoluut niet vrijwillig naar Duitsland waren gekomen. Ze hadden daardoor medelijden met ons gekregen, mede omdat wij allemaal nog zo jong waren -19 of 20 jaar- en zover van huis. Welk een groot contrast met onze aanwezigheid in Berlijn, waar we beslist niet welkom waren.'⁸⁸

In Berlijn waren de aanwezige Duitse arbeiders nog in de veronderstelling geweest dat de Nederlanders vrijwillig waren gekomen, zodat de Duitsers naar het front konden. Hieruit blijkt dat de manier waarop Lenstra behandeld werd een sterk opportunistische inslag had: hij werd pas vriendelijk behandeld toen de Duitse bevolking wist dat hij niet vrijwillig in Duitsland werkte. Lenstra liet zien dat hij een vooringenomen beeld had van de Duitse bevolking: 'Nooit gedacht dat er in Duitsland ook nog goede, begripvolle mensen woonden!'⁸⁹

In het geval van Van Doorn was er inderdaad sprake van het overnemen van werkplekken. Alleen niet die van Duitse burgers: 'Er bleken 24 joden die alle op de dodenlijst stonden te werken. Wij waren voor hen in de plaats gekomen en zij gingen man voor man naar de gaskamer.'⁹⁰ Deze zin laat zien hoe bewust Van Doorn is van zijn lot vergeleken met dat van de Joodse arbeiders in de fabriek. Hij weet met enkele woorden zijn gehele situatie te nuanceren en laat hiermee zien dat hij geluk had ten opzichte van de Joden.

Ook Van Horen vergeleek zijn lot met dat van een andere bevolkingsgroep. Hij was tijdens zijn tewerkstelling in aanraking gekomen met Russische dwangarbeiders. '(...) zij waren er slechter

⁸⁶ NIOD, *Doorn*.

⁸⁷ NIOD, *Lenstra*, 16, 23, 31.

⁸⁸ NIOD, *Lenstra*, 19.

⁸⁹ *Ibidem*.

⁹⁰ NIOD, *Doorn*.

aan toe. Wij hadden medelijden met hen, als men ze zag lopen (...).⁹¹ Bij elke aanvaring met de Russen bleef Van Horen zich verwonderen over hun lot: ‘in maanden niet geknipt, dikke kapotte kleren aan, (...) ze hoestten of ze bijna dood waren.’⁹² Alle drie de auteurs beseften hoeveel beter hun situatie was in vergelijking met de andere slachtoffers van de Nazi’s. Lenstra gaf als verklaring dat ‘Zij [de Duitsers; RF] beschouwden ons, net als zichzelf, als Germanen. Dus van hetzelfde ras.’⁹³ Hier komt nogmaals naar voren hoe het slachtofferschap van de dwangarbeiders zich verhiel ten opzichte van de andere slachtoffergroepen.

Lakse werkhouding

De auteurs waren niet bereid om bij te dragen aan de Duitse (oorlogs-)industrie. De lakse werkhouding was een van de thema’s waarmee de auteurs bleven benadrukken dat ze ‘goed’ bezig waren geweest; Van Horen liet het dan ook niet na om er melding van te maken als er weer ‘goed gesaboteerd’ werd.⁹⁴ Ondanks de overgang van verzetsmythe naar slachtoffercultus leken de auteurs nog steeds bezig met het verantwoorden van hun daden. Hoewel ze het slachtofferschap minder proberen te verbergen, voelen ze blijkbaar nog steeds de verantwoording om te laten zien dat ze zich niet voor het karretje van de Nazi’s lieten spannen en daarmee te laten zien dat ze geen collaborateurs waren.

De motivatie om in Duitsland te gaan werken was bij Van Horen en zijn groep duidelijk niet aanwezig: ‘We hadden afgesproken om veel kapot te maken en zowat niets te doen.’⁹⁵ Ook Lenstra en Van Doorn ondernamen weinig, of saboteerden hun werktuigen. Van Doorn schreef hier uitgebreid over: ‘Ik brak de punten van alle graveerpennen en aangezien die uit Engeland geïmporteerd moesten worden, staakte het werk.’⁹⁶ Zelfs toen hij ander werk kreeg, liet hij het niet na om zoveel mogelijk te saboteren: ‘In het vervolg moest ik van kleine vierkante, mij onbekende onderdelen de kantjes afvijlen. Dat heb ik goed gedaan. De meeste waren onbruikbaar.’⁹⁷

De genoegdoening van het saboteren komt bij alle drie de auteurs duidelijk naar voren. Zelfs wanneer er puin geruimd moest worden, zocht Lenstra een manier om de situatie te verergeren.

⁹¹ NIOD, *Horen*, 27.

⁹² *Ibidem*, 67.

⁹³ NIOD, *Lenstra*, 33.

⁹⁴ NIOD, *Horen*, 17.

⁹⁵ *Ibidem*, 11.

⁹⁶ NIOD, *Doorn*.

⁹⁷ *Ibidem*.

'Alleen de schoorsteen stak als een pilaar boven alles uit. Onze bedoeling was om het om te duwen. (...) binnen enkele minuten lag het gevaarte plat. Erger nog: het was door de vloer gegaan. Grijnzend stonden we er naar te kijken; we hadden onze zin gehad.'⁹⁸

Het beeld van 'goed' versus 'fout' is dus nog steeds in grote mate aanwezig binnen de in dit hoofdstuk besproken memoires, maar de overheersende boodschap is dat de dwangarbeiders óók slachtoffers waren.

⁹⁸ NIOD, *Lenstra*, 15.

Hoofdstuk 4: Eindelijk erkenning(?) (1995 – heden)

Het heeft lang geduurd voordat de dwangarbeiders in Nederland erkenning hebben gekregen. Het duurde tot 1996 voordat er in het museumpark Overloon een algemeen monument ter nagedachtenis aan alle Nederlandse dwangarbeiders werd onthuld. De keuze voor Overloon was vooral praktisch, tot onvrede van de ex-dwangarbeiders. Het gedenkteken voor dwangarbeiders dat in 1999 in Den Haag opgericht was, werd voor hen het belangrijkste monument.⁹⁹

In 1997 publiceerde Roelof Ijbema zijn memoires onder de titel *Dwangarbeider tussen twee fronten*.¹⁰⁰ Het werk beleefde in 2012 een tweede druk, wat erop wijst dat er weer meer interesse kwam in de memoires van ex-dwangarbeiders. Ijbema, die zich slap en futloos voelde, beschrijft hoe hij gelaten de gevolgen van tewerkstelling over zich heen liet komen. De ondertoon van dit werk sluit aan op de ‘accommodatie’ die Van der Heijden enkele jaren later beschreef. Het andere werk, *Thuisreis van een dwangarbeider* van Willem Keijzer is in 2011 uitgegeven.¹⁰¹ Keijzer maakt zichzelf de hoofdpersoon van een verhaal dat veel weg heeft van een spannende oorlogsroman. Binnen het paradigma van het geschakeerd verleden, lijkt hij op zoek naar een beeld van de ‘goede tewerkgestelde Nederlander’ die de Duitsers te slim af is geweest.

Wat bij beide werken opvalt, is dat het verhaal *in medias res* is geschreven. Dit houdt in dat de verhalen niet in het begin beginnen, maar ergens in het midden of zelfs al rond het einde. Keijzer hanteert bovendien het perspectief van een alwetende verteller. Hij beschrijft de ervaringen van zichzelf (Willem) en zijn vriend Jaap. In een interview dat achteraan het boek te vinden is, verklaart hij dat alles waargebeurd is. Alleen liet hij sommige gebeurtenissen door Jaap beleven. Dit deed hij, naar eigen zeggen ‘omdat het anders lijkt dat alles om mij draait.’¹⁰² Ijbema schrijft zijn verhaal wel vanuit de ik-persoon, maar maakt veel gebruik van dialoog om de gebeurtenissen en de verhalen van anderen op te tekenen.

In dit hoofdstuk zal blijken dat de auteurs stijlmiddelen zijn gaan gebruiken om hun verhaal beter leesbaar te maken. Ijbema en Keijzer hebben allebei een bewerking gemaakt van de aantekeningen die ze tijdens de oorlog bijhielden, zonder er nieuwe onderdelen aan toe te voegen. Of het verhaal ingevuld wordt als ‘heldenepos’ of ‘klaagzang van een grijs slachtoffer’ hangt af van de ervaringen van de betreffende persoon.

⁹⁹ Van Ginkel, *Rondom de stilte*, 473.

¹⁰⁰ Roelof Ijbema, *Dwangarbeider tussen twee fronten*, (Leeuwarden: 1997).

¹⁰¹ Willem Keijzer, *Thuisreis van een dwangarbeider*, red. Jan van Klinken, Uitgeverij de Banier (Rotterdam, 2011).

¹⁰² Keijzer, *Thuisreis*, 199.

De leefomstandigheden van tewerkgestelden in Duitsland

Keijzer verbleef in Duitsland in een ‘tweederangs hotel’¹⁰³, vanwaar hij dagelijks naar de fabriek moet om te werken. Samen met zes Fransozen en een Belg sliep hij samen op één kamer, waar hoogslapers in geplaatst waren. Iedereen had een plaatjzeren kast waar ze hun spullen in op konden bergen.¹⁰⁴ Keijzer beschreef zijn dagelijkse routine:

‘Elke morgen om kwart voor vijf werden ze met een hoop kabaal door Reinhardt [de portier en bewaker; RF] gewekt. Dan vlug een kattenwasje, als er tenminste water uit de kraan kwam. Ondertussen maakte hij [Willem; RF] de vlooiën dood die vanuit de naden van de houten vloer tegen zijn benen opsprongen. Eten hoefde niet, omdat er eenvoudig niets te eten was. Met alleen een paar slokken water in de maag liep hij samen met de anderen anderhalf uur naar de fabriek.’¹⁰⁵

Het slachtofferschap lijkt in dit stuk duidelijk naar voren te komen. Keijzer doet nergens moeite om zijn situatie te nuanceren. De lezer krijgt met het lezen van deze korte passage een duidelijk beeld van de dagelijkse ontberingen van Keijzer en zijn lotgenoten. Ze hadden last van vlooiën, kregen geen ontbijt, hadden niet altijd water, moesten lang lopen naar de fabriek. Kortom: het verblijf in Duitsland was zwaar voor hem.

Ijbema besteedde veel minder aandacht aan zijn verblijfplekken. Hij noemde vaak wel de plaats waar hij zich bevond en soms ook in welk gebouw, zoals ‘Villa Beelitzhof’¹⁰⁶, maar verder gaat hij er niet op in. Het dagelijkse rantsoen werd door Ijbema wel beschreven:

‘Bij het kamp aangekomen, moesten we met het etensketeltje in een rij staan voor het keukenloket, Stampot of soep en een stuk kuch met een kluitje margarine –dat was het dagrantsoen.’¹⁰⁷

Waarschijnlijk beperkte Ijbema zich in de beschrijving van verblijfplaatsen omdat hij veel rondgereisd heeft. Behalve in Duitsland, is hij ook in Letland tewerkgesteld. Het rantsoen dat Keijzer beschreef is vergelijkbaar met dat van Ijbema:

‘(...) een schaalje met twee in de schil gekookte aardappelen, een handjevol zuurkool of een andere koolsoort, een stukje worst en twee droge boterhammen. Dat brood was bestemd

¹⁰³ Ibidem, 13.

¹⁰⁴ Ibidem, 13-14.

¹⁰⁵ Ibidem, 15.

¹⁰⁶ Ijbema, *Dwargarbeider*, 50.

¹⁰⁷ Ibidem, 64.

voor de volgende morgen. Maar de boterhammen haalden de volgende morgen nooit. Ze gingen 's avonds meteen met de rest mee naar binnen.'¹⁰⁸

Het valt op dat beide mannen niet echt klagen over het rantsoen. Ze benoemen wat ze kregen en laten het aan de lezer om er een waardeoordeel aan te verbinden. Het woord 'honger' komt niet voor. Ze lijken de lezer uit te nodigen zelf een mening over het rantsoen te vormen.

Keijzer schreef dat hij met enige regelmaat in een kroeg wat ging drinken met zijn kameraden.¹⁰⁹ Ijbema had in Berlijn in zijn vrije avonden voldoende vermaak:

'Even later zat ik in de Sankt Michaelskirche en dompelde ik me onder in de heerlijke klanken van delen uit de Johannes Passion van Bach. Nog geen honderd uur geleden zat ik in het concentratiekamp Amersfoort en nu zit ik hier, in deze prachtige Berlijnse kerk te luisteren naar deze goddelijke (Duitse) muziek, besefte ik.'¹¹⁰

Na zijn periode in concentratiekamp Amersfoort, waar hij gezeten had voor het *Arbeitsverweigerung* (weigering van het werk), verwonderde hij zich over de vrije avonden. 'Het was een enorme ervaring dat we buiten de diensturen zomaar vrij de stad in mochten. (...) Opeens vrij... helemaal vrij.'¹¹¹ Uit deze passage kan afgeleid worden dat Ijbema de tewerkstelling als bevrijding van het kampeven zag. Het past binnen de opbouw van het verhaal om de periode in Berlijn als duidelijke verbetering te schrijven. Later, wanneer hij in Litouwen zit, bereikt hij een dieptepunt in zijn verhaal.

Behandeling Nederlanders

Keijzer schreef dat 'de verhouding tussen Duitsers en 'Ausländer' (...) doorgaans niet zo best'¹¹² was. Hij schreef over zijn bewaker: 'Reinhardt, een oorlogsinvalide, is op zich geen beroerde kerel. Met zijn grote mond probeert hij zich alleen maar een houding te geven.'¹¹³ Ondanks de ongelijke verhouding tussen beiden konden ze blijkbaar dus aardig met elkaar opschieten. De taken van de Nederlanders in Duitsland waren duidelijk. 'Buitenlanders hoorden fabrieksarbeid te verrichten.'¹¹⁴ Tevreden waren ze in de fabriek niet over Keijzer. De oude monteur die hij moest helpen met het repareren van machines zei altijd: 'Slopen kun je als de beste, maar verder heb ik niets aan je, je bent een domme Hollander.'¹¹⁵ Als straf voor zijn slechte productiviteit kreeg Keijzer soms geen brood. De

¹⁰⁸ Keijzer, *Terugreis*, 16.

¹⁰⁹ Ibidem, 22.

¹¹⁰ Ijbema, *Dwangarbeider*, 53.

¹¹¹ Ibidem.

¹¹² Keijzer, *Terugreis*, 19.

¹¹³ Ibidem, 18.

¹¹⁴ Ibidem, 24.

¹¹⁵ Ibidem, 25.

fabrieksbaas noemde Keijzer een lui lak en een 'lui zwijn'.¹¹⁶ Keijzer vertelde dit allemaal op komische wijze. Hij lijkt de lezer te willen vermaken met de scheldpartij van zijn baas om zijn luie houding. De manier van beschrijven doet een beetje af als een slapstick van een sluwe, onhandige Hollander die door een Duitser de huid vol wordt gescholden als hij iets 'per ongeluk' fout deed. Het opportunisme van de Duitse bevolking komt bij Keijzer ook nog aan bod. Wanneer hij en zijn vriend na de bevrijding bij hun gastgezin komen voor de maaltijd, worden ze overdreven vriendelijk behandeld.¹¹⁷

Ijbema schreef dat hij geteld werd bij het 'uitvaagsel onder de dwangarbeiders in Nazi-Duitsland'¹¹⁸. Contractbrekers en dienstplichtweigeraars, ook wel 'kaalkoppen' genoemd, konden geen geweldige behandeling verwachten, zo leert Ijbema zijn lezers. Deze groep dwangarbeiders moest aan het front werken aan verdedigingswerken voor het terugtrekkende Duitse leger.¹¹⁹ Door het vele reizen dat Ijbema als frontarbeider moest ondergaan, gaan grote delen van zijn verhaal over reizen.

'Het kenmerk van transporten in ooglogstijd is wachten, wachten, eindeloos wachten. Dit geldt voor soldaten, maar meer nog voor de grijze grauwe massa dwangarbeiders. Ons bestaan was slechts van seculair belang (...)'¹²⁰

Ijbema lijkt te willen laten zien dat dwangarbeiders voor de Nazi's weinig anders betekenden dan goedkope arbeidskrachten die de plekken van de Duitse dienstplichtigen op konden vullen. De groep frontarbeiders was hierbij nog een 'speciaal geval', omdat ze voor strafvermindering in dienst waren getreden bij de arbeidsinzet.¹²¹ De gewone Duitsers worden door Ijbema niet genoemd. De verklaring hiervoor zou kunnen zijn dat hij weinig met de Duitse bevolking in aanraking kwam, omdat hij een 'kaalkop' was.

Lakse werkhouding

Ijbema schreef maar weinig over de lakse werkhouding, terwijl dit bij Keijzer wel veel aan de orde kwam. De voornaamste vorm van sabotage die Ijbema in zijn boek liet zien, was het ontvluchten van de situatie. Af en toe schreef hij over een vluchtpoging van mede-tewerkgestelden. Zelf durfde hij het echter niet:

¹¹⁶ Ibidem, 26.

¹¹⁷ Ibidem, 82.

¹¹⁸ Ijbema, *Dwangarbeider*, 51.

¹¹⁹ Ibidem, 40.

¹²⁰ Ibidem, 57.

¹²¹ Ibidem, 40.

‘Dat ik zou kunnen vluchten kwam niet in me op. De vreemde grote stad, mijn geldgebrek, kale kop, slap en futloos gevoel, mijn geïntimideerdheid na drie maanden gevangenschap. Ik voelde mij als een zandkorrel op de vloedlijn. Eb en vloed duwden me naar willekeur nu eens naar land, dan weer naar zee. Onzichtbare machten brachten me naar een onbekend gebied.’¹²²

Ijbema lijkt hiermee aan te willen tonen dat het veel moed vergde om te vluchten. Als tewerkgestelde werd je in een menigte er eenvoudig uitgeplukt door het kaalgeschoren hoofd. Tevens was hij er te slap en te futloos voor. Er is een groot contrast zichtbaar tussen de manier waarop Ijbema over vluchten schreef en de manier waarop Beck dit beschreef. Ijbema gebruikt een metafoer om weer te geven waarom hij niet op de vlucht is geslagen, terwijl Beck redelijk stoïcijns opmerkt dat de groep tewerkgestelden steeds kleiner werd.

De lakse werkhouding van Keijzer bestond onder andere uit de lage productiviteit, maar hij had meer op zijn kerfstok:

‘Zogenaamd per ongeluk schopte Willem ook altijd het bakje met de zorgvuldig verzamelde schroeven en ringetjes om, zodat ze her en der over de werkplaatsvloer rolden. Het opzoeken nam meestal meer tijd in beslag dan het verwisselen of repareren van het kapotte onderdeel.’¹²³

Keijzer dacht ook vaak na over vluchten. Wanneer de Nazi’s zich terugtrekken uit Frankfurt en de tewerkgestelden met zich mee willen nemen, besluit hij het te doen. ‘Hoe eerder bevrijd, hoe beter.’¹²⁴ Als hij in de kolonne op weg naar hun nieuwe verblijfplaats de kans ziet, schiet hij achter een paard-en-wagen die hen tegemoet komt. In plaats van meteen naar Nederland proberen te komen, gaat hij zijn vriend Jaap opzoeken, in afwachting van de oprukkende Amerikanen.¹²⁵ De vluchtpoging en de gevolgen hiervan vormen voor de rest van het verhaal van Keijzer de rode draad. Ondanks dat hij het verhaal niet alleen om zichzelf wil laten draaien, besteedt Keijzer erg veel aandacht aan zijn slimme acties waardoor hij aan de Nazi’s ontsnapt is.

¹²² Ijbema, *Dwangarbeider*, 52.

¹²³ Keijzer, *Terugreis*, 26.

¹²⁴ *Ibidem*, 17.

¹²⁵ *Ibidem*, 34-35.

Conclusie

‘Want dat is het wrange: slachtoffer zijn en zelf moeten strijden voor erkenning hiervan...’¹²⁶

Bovenstaand citaat staat op het Dwangarbeidersmonument in Den Haag. Het opschrift geeft een indruk hoe (een groot deel van) de ex-dwangarbeiders zich de afgelopen decennia hebben gevoeld. Ik heb binnen dit onderzoek is er gekeken naar de manier waarop het vertoog van de Nederlandse ex-dwangarbeiders anders werd naarmate de beeldvorming rondom de Tweede Wereldoorlog veranderde. Het vertoog van de tewerkgestelden veranderde wanneer het heersende discours veranderde.

In eerste instantie lag de nadruk op het nuanceren van de ervaringen en het leed. Er werd geprobeerd om te voldoen aan het beeld van ‘goede’ Nederlanders. Lang bleven de memoires van de ex-dwangarbeiders draaien rondom het morele paradigma van ‘goed versus fout’. Naarmate de slachtoffercultus de verzetsmythe steeds meer verdrong, kwam er meer ruimte voor de ex-dwangarbeiders om aanspraak te maken op een slachtofferrol. Desondanks leken de auteurs nog steeds de drang te voelen om verantwoording af te leggen over hun handelen in Duitsland. Om de hele situatie wat verder van het individu af te leiden, lijken de behandelde auteurs te kiezen voor de minder persoonlijke wij-vorm binnen de tekst. Tevens zouden ze hiermee hun collectief gevoel kunnen benadrukken: de ex-dwangarbeiders zouden ook als slachtoffers gezien moeten worden. Het collectief droeg zo ook bij aan het ontstaan van hun eigen counterstory, die een plaats moest zien te krijgen binnen het master narrative. Door middel van nuances en verwijzingen naar andere bevolkingsgroepen die het slechter hadden, lijken ze een ondergeschikte rol binnen de slachtoffercultus te aanvaarden.

Toen de dwangarbeiders hun eigen gedenkteken –en daarmee dus officiële erkenning- kregen, werd de counterstory onderdeel van de slachtoffercultus. De werken van IJbema en Keijzer zijn voorbeelden van memoires die minder gaan over het vinden van een plaats binnen het ‘Grote Verhaal’, maar juist vertellen wat de auteurs meegemaakt hebben in Duitsland. Ze laten beiden ruimte voor de lezer om een eigen interpretatie los te laten op hun tekst. Het feit dat IJbemas werk een tweede druk meegemaakt heeft, wijst er op dat er interesse is vanuit de Nederlandse samenleving voor de verhalen van ex-dwangarbeiders. In lijn met de ‘geschakeerde geschiedenis’ moeten deze werken in hun eigen context beschouwd worden. Het verhaal dat de auteur wil vertellen heeft grote invloed op de ondertoon van de tekst. Wil de auteur laten zien dat hij zich verzette tegen de Duitsers en alles in het werk stelde om ze dwars te zitten, dan gaat het verhaal snel

¹²⁶ Opschrift op het Dwangarbeidersmonument in Den Haag. Bron: Marloes van Westrienen, *Dwangarbeiders. Nederlandse jongens tewerkgesteld in het Derde Rijk*, (Amsterdam: Uitgeverij Contact, 2008), geciteerd in: Van Ginkel, *Rondom de Stilte*, 473.

lijken op een heldenepos. Wanneer de auteur juist het leed onder het Duitse juk wil laten zien, heeft de tekst meer weg van een klaagzang.

De auteurs lijken binnen de omslag van 'goed versus fout' naar een 'geschakeerde' geschiedschrijving steeds meer vrijheid te nemen om hun verhaal mooi in te pakken en vorm te geven. Een voorbeeld hiervan is de overgang van het schrijven in de vorm van een kroniek, naar het schrijven met behulp van veel stijlfiguren. De memoires uit de periode kort na de oorlog bevatte nauwelijks of geen beeldspraken of overdrijvingen. Rondom de jaren zeventig en tachtig zagen we dat de situatie soms wel eens aangezet werd, zoals de 'luizen zo dik als vliegen' die Van Horen beschreef. Dat beeldspraak en metaforisch taalgebruik in de laatste fase meer gebruikelijk werd, blijkt wel uit de stukken van Keijzer en IJbema. Beide auteurs schromen niet om een mooie beeldspraak of een stilistisch hulpmiddel in te zetten om hun verhaal kracht bij te zetten.

De verandering van de verhalen van ex-tewerkgestelde Nederlanders is ook op andere thema's toe te passen. Door de beperkte ruimte in dit onderzoek kon hier helaas geen aandacht aan geschonken worden. Thema's zoals religie, bedelen en bombardementen kwamen bijvoorbeeld veelvuldig naar voren. Het zou interessant zijn om uitgebreider onderzoek te doen naar dit onderwerp, waarbij deze thema's wel aan het licht gebracht kunnen worden.

Bibliografie

Primaire bronnen

- Ijbema, Roelof, *Dwangarbeider tussen twee fronten*, Friese Pers Boekerij Uitgeverij Noordboek (Leeuwarden, 1997).
- Keijzer, Willem, *Thuisreis van een dwangarbeider*, red. Jan van Klinken, Uitgeverij de Banier (Rotterdam, 2011).
- NIOD Instituut voor oorlogs-, holocaust-, en genocidestudies, Amsterdam, *Bakker, A.Th.*, archiefnr. 244 Europese dagboeken en egodocumenten, inv.nr. 4.
- NIOD Instituut voor oorlogs-, holocaust-, en genocidestudies, Amsterdam, *Horen, L.A.*, archiefnr. 244 Europese dagboeken en egodocumenten, inv.nr. 928.
- NIOD Instituut voor oorlogs-, holocaust-, en genocidestudies, Amsterdam, *Beck, J.U.M.*, archiefnr. 294 Vereniging ex-Dwangarbeiders Nederland, inv.nr. 211.
- NIOD Instituut voor oorlogs-, holocaust-, en genocidestudies, Amsterdam, *Doorn, H.C. van*, archiefnr. 294 Vereniging ex-Dwangarbeiders Nederland, inv.nr. 274.
- NIOD Instituut voor oorlogs-, holocaust-, en genocidestudies, Amsterdam, *Goor, H. van*, archiefnr. 294 Vereniging ex-Dwangarbeiders Nederland, inv.nr. 302.
- NIOD Instituut voor oorlogs-, holocaust-, en genocidestudies, Amsterdam, *Lenstra, Chr.*, archiefnr. 294 Vereniging ex-Dwangarbeiders Nederland, inv.nr. 391.

Literatuur

- Bauer, August Johan Herman, *De openbare arbeidsbemiddeling gedurende den bezettingstijd (1940-1945)*, (Delft, 1948).
- Blom, Hans, *Crisis, bezetting en herstel. Tien studies over Nederland 1930-1950*, (Den Haag, 1989).
- Blom, Hans, *In de ban van goed en fout. Geschiedschrijving over de bezettingstijd in Nederland*, (Amsterdam, 2007).
- Blom, Hans, 'Grijs verleden?', *BMGN – Low Countries Historical Review* 166:4 (2001), 483-489.
- Boterman, Frits, *Moderne geschiedenis van Duitsland. 1800-heden*, (Amsterdam, 1996, 2006).
- Eijckhoff, Martijn, Barbara Henkes en Frank Van Vree, 'De verleiding van een grijze geschiedschrijving. Morele waarden in historische voorstellingen', *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 123:3 (2010), 323-339.
- Ginkel, Rob van, *Rondom de stilte. Herdenkingscultuur in Nederland*, (Amsterdam, 2011).
- Haan, Ido de, 'Breuklijnen in de geschiedschrijving van de Jodenvervolgung. Een overzicht van het Nederlandse debat', *BMGN - Low Countries Historical Review* 123:1 (2008), 31-71.
- Heijden, Chris Van der, *Grijs verleden. Nederland en de Tweede Wereldoorlog*, (Amsterdam, 2001).

Hoeven, Liesbeth, *Een boek om in te wonen. De verhaalcultuur na Auschwitz*, (Hilversum, 2015).

Informatie- en Coördinatie- Orgaan Dienstverlening Oorlogsgetroffenen (ICODO), *Bibliografie Nederlandse dwangarbeiders in Duitsland tijdens de Tweede Wereldoorlog*, (Utrecht, 1998).

Jong, Loe de, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog 1939-1945*, (Leiden, 1969-1991).

Keesom, Jolanda, 'Nederland herdenkt en viert', in: Nationaal Comité 4 en 5 mei, *Breekbare dagen. 4 en 5 mei door de jaren heen*, (Amsterdam, 2012), 19-30.

Moore, Bob, "Goed en fout' of 'grijs verleden'? Competing perspectives on the history of the Netherlands under German Occupation 1940-1945", *Dutch Crossing* 27:2 (2003), 155-168.

Lindemann Nelson, Hilde, *Damaged Identities. Narrative Repair*, (Ithaca/London 2011).

Sijes, Ben, *De arbeidsinzet. De Gedwongen Arbeid van Nederlanders in Duitsland, 1940-1945*, (Den Haag, 1966/1990).

Volder, Karel, *Van Riga tot Rheinfelden. Over leven en werken, over terugkeren of sterven, van een half miljoen Nederlandse arbeiders in het Duitsland van 1940-1945*, (Amsterdam, 1996).

Volder, Karel, *Werken in Duitsland 1940-1945*, (Amsterdam, 1990).

Westrienen, Marloes van, *Dwangarbeiders. Nederlandse jongens tewerkgesteld in het Derde Rijk*, (Amsterdam, 2008).

Afbeeldingen

Het Verzetsmuseum, 'Hij werkt in Duitsland' (juni 1942)

<https://www.verzetsmuseum.org/uploads/archive/achter_de_iconen/melkstaking/poster_werk_dtlsnd370.jpg> [geraadpleegd op 14-06-2016].